

УДК 340.12«16/17»(477)

КОНЦЕПЦІЯ НАРОДОВЛАДДЯ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ У ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ПОГЛЯДАХ М. ГРУШЕВСЬКОГО

С. Сворак

*Харківський національний університет внутрішніх справ
пр-т 50-річчя СРСР, 27 61080 Харків, Україна*

Проаналізовано державно-правові погляди М. Грушевського на процеси трансформації звичаїв народовладдя в Українській козацькій державі. Значну увагу зосереджено на характеристиці концепції народовладдя козацької держави у політико-правових поглядах М. Грушевського.

Ключові слова: М. Грушевський, українська козацька держава, народовладдя.

Кінець XIX – початок XX ст. позначений могутнім піднесенням вітчизняної наукової думки з історії держави і права України. У плеяді вчених на суспільно-політичній арені життя українського народу і в науково-дослідницькій сфері у всій величчості постало ім'я М. Грушевського, який поряд з іншими політиками і вченими упродовж багатьох років був одним із засновників та провідників українського національно-визвольного руху в Галичині та Україні загалом. Сила його дослідницької творчості у тому, що він тісно поєднував у своєму житті наукову сферу з суспільно-політичною діяльністю. Вивчення М. Грушевським історії українського народу несло в собі національно-патріотичний рефрен, відчуття живого національно-визвольного змагання. Тут він мав рацію, адже історична наука, об'єктом якої є певна національна спільнота з її державно-правовою культурою і традицією, живиться інтересами народу, які й уособлюють державне життя. Суттєва характеристика наукових досягнень мислителя у вивченні історії українського народу, його державності, права, духовної культури, соціально-економічної сфери полягає в тому, що висновки досліджень не лише стосувалися знання про минуле народу, а й набували науково-приписувальної тези до практичного національного визволення.

Науково-теоретична спадщина М. Грушевського стосовно державного устрою і правовідносин козацької доби в українській історії держави і права, попри всілякі критичні кон'юнктурні аберації промосковської історіографії, постійно привертала до себе пильну увагу вітчизняних дослідників – І. Бойка, В. Вернадського, Л. Винара, С. Возняка, В. Гирича, О. Вівчаренко, Я. Калакури, В. Грабовецького, Я. Ісаєвича, О. Копиленка, В. Педича, О. Прицака. Ідея козацьких вольностей та міркування М. Грушевського стосовно долучення козацької спільноти до західноєвропейських цінностей місцевого самоврядування (у формі магдебурзького права) як основоположного відчуття людиною особистої свободи і громадянськості сформували концептуальну основу визначення козацької держави спадкоємцем народовладної традиції Київської Русі як найвизначнішої доби українського національного державотворення.

Тому головною метою дослідження є, передусім, характеристика оцінки М. Грушевським Б. Хмельницького з позицій українського державотворення, адже, порівнюючи його постать з іншими видатними діячами на ниві державного будівництва, М. Грушевський акцентує увагу на тому, що в тодішню добу «велике потрясіння викликане Хмельниччиною, було для народу благодійне: від Хмель-

ниччини веде свій початок нове українське життя. Б. Хмельницький, як головний потряситель, залишається героєм української історії» [1, с. 158].

Складовими, що визначають завдання розвідки, є аналіз концепції М. Грушевського про державно-правовий устрій козацького періоду в історії українського національного державотворення та геополітичної ролі України і українського народу в епоху Хмельниччини разом з європейськими країнами.

Характеризуючи сприйняття народом Б. Хмельницького та козацької спільноти, М. Грушевський писав: «...не було спільності, не було народу, який би ближче сприймав до серця, гаряче співчував, повніше реагував би всіма фібрами душі на справу державного і суспільного ладу, встановлення основ вільного громадянського політичного розвитку життя, як суспільство українське» [2, с. 391]. Цінність наведеного узагальнення у концепції М. Грушевського ґрунтується на тому факті, що народ на той час за своїм суспільно-політичним розвитком і самоусвідомленням уже не був «сировинним матеріалом» історичного процесу. Ось чому мислитель далі стверджує що, за нами стоять стихійні, непереможні, потреби нашого народу, сила вікових традицій і сила інстинкту самозбереження нації» [3, с. 43].

Отже, мислитель зрештою виходить на розуміння українського народу, як на історичну ситуацію кризь призму устоїв народовладдя. Це і є концептуальна схема репрезентації М. Грушевським історії народовладної історичної традиції козацької доби. Загальна ідея українського національного державотворення в козацький період позначена «силою вікових традицій» та «силою інстинкту самоохорони». У такий спосіб М. Грушевський досить аргументовано реабілітував самостійність українського національного державотворення, показав безпідставність промосковської історіографії про спільність великоросійської й української історії держави і права знівелювавши «цінні наукові висновки» про спільну історію Московії з Київською Руссю.

Основоположною для концепції М. Грушевського є ідея єдиного історичного минулого козацької спільноти з Київською Руссю. Усупереч промосковській історіографії автор «Історії України-Руси» на підставі глибокого і всебічного дослідження причин і наслідків козацької національно-визвольної війни доводив, що загальні історичні традиції українського державотворення, зокрема народовладдя, і спільна боротьба всіх соціальних верств за волю, живе в минулій і новітній історії, у безпосередньому досвіді народу. По суті, він зазначає, що насправді козацька доба в українській історії державності споріднена із загальною державотворчою традицією народовладдя, які відрізнялися від загальної поступу європейської і московської цивілізації, в межах якої були різні форми монархії.

Концептуальне розуміння державності козацької спільноти є комплексом взаємопов'язаних складових – державно-правової, соціально-економічної, суспільно-політичної й національно-культурної сфер життя. У поглядах М. Грушевського на козацьку державність водночас відтворюються загальні закономірності націотворчого й державотворчого, соціокультурного й суспільно-політичного процесів та особливості власне української історії. Він на підставі детального аналізу історичних фактів і подій доводить, що мовна й духовно-культурна близькість сусідніх слов'янських народів, зокрема, польського і російського, є необхідним елементом життя і співпраці цих народів. Цей факт українофоби використовують як підставу для висновку про те, що українство є своєрідною формою великопольського й великоросійського провінціалізму. Великодержавницькі амбіції

Польщі та Росії стосовно загарбання сусідніх українських земель давали підставу частині істориків вважати українців західної частини етнокультурною частиною Польщі, а промосковським – без сумніву й докору сумління – завжди трактувати східні українські землі частиною Великої Росії з певним уособленням етнічної культури українців – «малоросів». Згідно з висновками М. Грушевського, цей факт узвичаївся, робився для імперських політичних планів Польщі і Московії набридливою ідеєю; вона була і є наслідком їх національного егоїзму, що виявлявся в тому, що вони мали певну перевагу на частинах українських земель і воліли б тримати їх назавжди у межах своїх держав [4, с. 4–5].

Сьогодні у час розбудови української держави для значної частини української спільноти, які вивчали історію України в радянські часи з погляду великоросійської державності, козацький національно-визвольний рух у певних моментах спотворений ідеєю взаємної спорідненості української та московської історії державності. Промосковська історіографія в радянські часи і в сучасних умовах постійно нав'язує думку про взаємну спорідненість української національно-державницької традиції, застосовуючи парадигми афіліації й апарентації. Перша – наявна в історії держави і права України та Росії та позначається своєрідним тлумаченням усиновлення/удочеріння Москвою козацької держави і нації у взаємозв'язку з поглядом, що Московія набула стосовно Гетьманщини політичної форми батьківства/материнства. Якщо Київська Русь тлумачиться «колискою братніх народів», а Київ – їхнім материнським лоном, то з часів козаччини, після укладання договору Б. Хмельницького з Московією про взаємну військово-охоронну діяльність, великоросійська історіографія переорієнтовує погляд на «возз'єднання» України з Росією [3, с. 44].

Так М. Грушевський був одним із тих українських патріотів-мислителів, хто під впливом західноєвропейського просвітництва та буржуазно-демократичних революцій, що відбулися в європейському геополітичному просторі, осмислював історію козаччини всебічно, намагався визначити міру і статус суспільних верств, окремих відомих постатей та їх внесок у державотворчий процес. У його працях з історії українського народу зроблено досить вдалу на той час спробу проаналізувати одну з ключових проблем національної історії держави і права – проблему влади. Він вважав, що впродовж усього історичного розвитку державності і права української нації на відміну від інших сусідніх націй, доля її «штовхала у бік демократії», та констатував факт переходу частини політично активної соціальної верстви на бік імперських держав, які уярмлювали українську спільноту. «Після того, як всі інші вищі суспільні класи покинули українську народність та перейшли в ряди державної пануючої народності польської – вже в XVII ст., представником української народності стає демос, а інтереси і успіхи українського демосу стають інтересами і успіхами українства. Повторне дезертирство вищого класу, утвореного з козацької старшини в XVIII ст., який також пішов «по лінії найменшого супротиву» в надра російського дворянства і був підтримуваний урядом в нагороду за його відступництво лише зміцнило демократичний характер українства. «Селянство, демос лягли в основу самого поняття українства, стали і потребами, і завданням народності» [5, с. 112].

Увагу М. Грушевського до історії держави і права українського народу, викликала небезпека втрати нової можливості звільнення від польського й російського поневолення в період піднесення національно-визвольної боротьби. Він розумів українську державотворчу історію як безперервний визвольно-змагальний процес, який у принципі неможливо звести до якоїсь однієї детермінанти, що постійно діє в суб'єктивному зрізі мотиваційним чинником. Поліфакторний аналіз

всієї системи життя українського народу став основою його методології дослідження, що сформувалася під впливом позитивістської філософії та романтичної європейської системи. У своєму концептуальному багатофакторному аналізі історичного життя українського народу з періодами його власної державності та її втратами, мислитель вважав, що народ спроможний домогтися своєї національно-державної незалежності. Він не брав до уваги існуючу на той час марксистсько-ленінську методологію класово-антагоністичного розуміння держави, натомість взяв на світоглядно-методологічне озброєння свого дослідження історії України генетичну методуку та комплексний і системний підхід. Водночас М. Грушевський був противником існуючих на той час в Польщі і Росії месіанських концепцій їх державстосовно частин української спільноти.

Натомість П. Радько вважає (і ми поділяємо його думку), що праці М. Грушевського були «значним синтезом попередніх досліджень і наукових пошуків проблем епохи Б. Хмельницького, стали цілком присвячені державницькій політиці Б. Хмельницького. За широтою охоплення джерельного матеріалу та використанням наукової літератури праця М. Грушевського далеко залишає за собою все, що досі було написано про Б. Хмельницького» [6, с. 155]. Він вважає, що дослідник М. Грушевський вносить до своєї праці про історію українського народу знання, яке дає усвідомлення національної державницької традиції, логіку конкретної державницької реальності, що історично має різні назви – Київська Русь, Галицько-Волинська держава, Литовсько-Руська й козацька, які є різними найменуваннями для індивідуального буття українського народу. Коли ми простежимо розвиток наукової думки М. Грушевського про основне ядро української національної державності, про засади устрою, то побачимо, що залежно від обставин, історичних факторів творчі та конструктивні моменти народного волевиявлення й устремління були спрямовані на розбудову народовладдя.

Критичний погляд М. Грушевського на політичну сутність державотворця Б. Хмельницького став різким контрастом до висновків В. Липинського про «абсолютистсько-монархічний характер влади Б. Хмельницького». Згідно з поглядами М. Грушевського, Б. Хмельницький був обдарованою організаторськими здібностями особистістю, мав рішучу політичну волю, але не був схильний до монархізму. «Обдарований полководець, геніальний, можна сказати, адміністратор, умілий політик-дипломат, він не був здатний до створення й послідовного здійснення кроків, які проникали в рамку майбутнього, тим більше, що і сам він не вивищувався над рівнем політичних і суспільних поглядів середовища, що його виростило» [7, с. 179]. Трансформуючи думку М. Грушевського, М. Шлемкевич у своєму політологічному дослідженні «Українська синтеза чи українська громадська війна» яке вийшло друком у Бломбергу (Німеччина) у 1949 році наголошував, що Б. Хмельницький лише «прямував до того щоб стати дідичним гетьманом – монархом української держави, але провідником української нації він був від хвилини повстання 1648 року аж до передчасного кінця свого панування 1657 року» [8, с. 24].

Концептуальний погляд М. Грушевського на державний устрій козаччини та правовий статус соціальних верств має сильну та слабку складову. Його сильний бік в тому, що аналіз державно-правової структури козацької фази українського націогенезу, оцінка ролі видатних гетьманів і козацької старшини характеризувався інтелектуальним проникненням крізь різні чинники суспільно-політичного й соціально-економічного життя тогочасного суспільства до логічного вузла понять, покладених в основу поверхових, феноменальних фактів. Слабкість його концептуального бачення державно-правової системи козацької спільноти полягала

у тому, що на перший план він висунув соціальне становище народу та хибно розумів причини недостатньої уваги гетьманів до народного добробуту [9, с. 106].

У своєму дослідженні козацької доби української історії держави і права М. Грушевський досить плідно розвинув започаткований М. Костомаровим, П. Кулішем та іншими вітчизняними істориками національно-патріотичний напрям наукової дискусії і досить чітко показав, що існуюча в Україні наукова думка про козацьку державу з її демократичними устоями розрізняє два типи сусідніх держав, які мали відчутний вплив на всі сфери державно-правового життя українського суспільства. Для польської правлячої соціальної верстви суттєвим було те, що вона прагнула утвердити в середовищі козацької людності пансько-аристократичні інститути влади, московське самодержавство, недолюблюючи польський аристократизм та вільнолюбність української нації, завзято насаджувало інститути дворянства. Звісно ж, беручи до уваги окремі явища української політичної історії, імперській державі, втручалися у внутрішні справи козацької держави різними способами, не дуже відмінними між собою [10, с. 171].

Народовладні підвалини в історії українського націогенезу і державотворення в наукових працях М. Грушевського, присвячених козацькій добі, є основою українського національного життя. Користуючись історичною аналогією, він чітко формулює ідейно-світоглядну позицію щодо вияву українською нацією початку ХХ ст. духовних сил та внутрішніх вольових імпульсів до зміни наявного державного ладу, що нав'язувався імперськими державами Росією і Польщею українському народові [8, с. 10]. Поглиблене вивчення М. Грушевським державного устрою козацької доби в українській історії дало йому підстави стверджувати, що народовладне ядро нації набуває раціональної парадигми, у межах якої народовладна державно-правова культура несумісна з жорсткою централізацією інститутів влади. Проявляючи солідарність із поглядами В. Антоновича про народовладну сутність української державотворчої традиції та неприйняття будь-яких форм імперської величі держав, М. Грушевський писав: «Я думаю, він (Антонович. – *авт.*) волів би бути в пеклі з українцями, ніж з росіянами чи поляками в раю. Тим більше, що Україна – найкраща на світі, мала на його погляд ту серйозну хибу, що була захолодна – занадто обернута від сонця» [11, с. 7].

Таке взаєморозуміння двох видатних дослідників козацької державності в контексті бачення ними майбутнього незалежної української нації, а також інтерес до питань народовладдя, його відповідності внутрішньому призначенню нації, об'єднувало навколо них багатьох дослідників історії права і державності козацтва. П. Радько в оцінці наукових поглядів М. Грушевського стосовно козацької держави пише: «Ця епоха для багатьох дослідників стала однією з найважливіших у реалізації української державницької ідеї. Саме від Хмельницького, на думку Грушевського, веде свій початок конституціоналізм, що жив традиційно у свідомості козацької старшини протягом десятків років» [6, с. 8].

Отже, модель українського державного устрою вимальовується у поглядах М. Грушевського формою, в якій помітні дві складові: по-перше, конституціоналізм; по-друге, республіканізм. На основі глибокого осмислення української історії держави і права та з'ясування сутності козацької державності він сформулював концепцію, формування національно-державницької самосвідомості українського народу в першій чверті ХХ ст. та запропонував новий погляд на перспективу устоїв народовладдя. Висновок М. Грушевського про народовладний характер української національно-державницької традиції формує сьогодні новий контекст публічного

осмислення стратегії державного будівництва українського народу та трансформацію устоїв народовладдя у державі [7, с. 12].

Зокрема, М. Грушевський сприймає традиційну українську історичну народо-владну культуру в її цілості. Викристалізувавши в історії козаччини осердя мотивації українського народу в продукуванні своєї державності, мислитель писав: «Щоб не було ніякої тісноти від власті людям, щоб вона не каверзувала людьми, не накидала їм своєї волі, не має бути іншої власті, тільки з вибору народного. Се називається устроєм демократичним – щоб народ сам собою правив. Як у селі все має становити виборча сільська рада, а правити виборча сільська управа, так має бути в повіті, в губернії і всім краю» [12 с. 161].

Стратегічна дія політичних сил, що очолили національно-визвольну боротьбу українського народу в другій половині XIX ст. була спрямована не стільки на досягнення порозуміння із сусідніми народами задля створення нової федеративної держави слов'янських народів, скільки на формування самосвідомість і національної волі цих народів до спільної боротьби проти імперських держав, на розбудову національних держав на засадах народовладдя і республіканізму. Глибокий аналіз проведений М. Грушевським при вивченні козацького державно-правового устрою дав йому підстави по-перше, трактувати козацьку державність як інноваційну спадкоємицю Києворуської в Галицько-Волинської і Литовсько-Руської держав [13, с. 94]. По-друге – виокремити при цьому початок зародження конституалізму як базової засади нової української державності. З методологічного погляду такий логічний інструментарій дослідження державності і правовідносин козацької доби в історії українського народу, зокрема, конституційно-правового фону розвитку козаччини, вкладається в парадигму генези, що трансформувалася через призму нових обставин історії та сформованого геополітичного простору. Велич наукового генія М. Грушевського полягає у побудові ним концепції державного ладу козаччини, базованій на генетичній та історико-порівняльній методиці дослідження та поліфакторному аналізі, що дало змогу повніше і глибше розкрити історію держави і права козацької доби, що залишила нащадкам багатоманіття форм народовладдя.

Список використаної літератури

1. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський ; редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1997. – Т. 9, кн. 2. – 776 с.
2. *Грушевський М. С.* На українські теми. Грім – та не з тучі / М. С. Грушевський // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Т. 39, кн. 8–9. – С. 358–391.
3. *Макаровський І. П.* Штрихи до політичного світогляду Михайла Грушевського / І. П. Макаровський, М. Ф. Москалюк, С. Д. Сворак ; Івано-Франківський нац. техн. ун-т нафти і газу. – Івано-Франківськ : [б.в.], 2004. – 135 с.
4. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. ; редкол. П. С. Сохань (голова) та ін. / М. С. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1994. – Т. 1. – 736 с.
5. *Грушевський М. С.* Українці / М. С. Грушевський // Україна. Наука і культура : щорічник АН УРСР. – 1990. – Вип. 24. – С. 107–123.
6. *Радько П. Г.* Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі XIX–XX ст.: концепції, ідеї, реалії / П. Г. Радько ; НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К. : [б.в.], 1999. – 387 с.
7. *Грушевський М. С.* Очерки истории украинского народа / М. С. Грушевський ; сост. и ист.-биогр. очерк Ф. П. Шевченко, В. А. Смолия ; примеч. В. М. Рычки, А. И. Гуржия. – К. : Лыбидь, 1990. – 400 с.

8. Шлемкевич М. Українська синтеза чи українська громадянська війна / М. Шлемкевич. – 2-е вид. – Blomberg/ Lippe : Sahrav, 1949. – 64 с.
9. Липинський В. Україна на переломі 1657–1659 рр.: Замітки до історії українського державного будівництва в 17 ст. / В. Липинський // Твори : у 25 т., у 3 сер. – Філадельфія : Східно-Європ. дослід. ін-т ім. В. К. Липинського, 1991. – Сер. 1. – Т. 3. – 346 с.
10. Бойко І. Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX–XXст.) : навч. посібник / І. Й. Бойко ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – К. : Атіка, 2012. – 348 с.
11. Грушевський М. С. З соціально-політичних концепцій Антоновича / М. С. Грушевський // Україна. – 1928. – Т. 50. – С. 3–58.
12. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. С. Грушевський. – К. : Т-во «Знання» України, 1991. – 240 с.
13. Сворак С. Д. Трансформація поняття «вольності» у політико-правових традиціях Київської Русі / С. Д. Сворак // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2011. – № 2 (53), спец. вип. : Незалежній Україні – 20 років. – С. 88–94.

КОНЦЕПЦІЯ НАРОДОВЛАСТІЯ КАЗАЦЬКОГО ГОСУДАРСТВА В ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ВЗГЛЯДАХ М. ГРУШЕВСЬКОГО

С. Сворак

*Харьковский национальный университет внутренних дел
пр-т 50-летия СССР, 27, 61080 Харьков, Украина*

В статье проанализированы государственно-правовые взгляды Грушевского на процессы трансформации устоев народовластия в украинском казацком государстве. Значительное внимание уделено характеристике концепции народовластия казацкого государства в политико-правовых взглядах М. Грушевского.

Ключевые слова: М. Грушевский, украинское казацкое государство, народовластие.

CONCEPT OF GOVERNMENT BY THE PEOPLE OF THE COSSACK STATE IN POLITICO-LEGAL VIEWS OF M. HRUSHEVSKYI

S. Svorak

*Kharkiv National University of Internal Affairs
50-years of USSR avenue, 27, UA – 61080 Kharkiv, Ukraine*

The state and legal views of M. Hrushevskiy on the processes of transformation of the customs of government by the people in the Ukrainian Cossack State are analyzed. Special attention is paid to the characteristics of the concept of government by the people of Cossack State in the politico-legal views of M. Hrushevskiy.

Key words: M. Hrushevskiy, Ukrainian Cossack State, government by the people.

*Стаття: надійшла до редакції 23.04.2013
прийнята до друку 29.04.2013*